

УДК 347.9

DOI: 10.15587/2523-4153.2024.310273

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

О. Р. Балацька

The article is dedicated to the study of the elements of the formation and development of the judicial branch of power in specific historical periods in the context of outlining the principle of access to justice, particularly from the establishment of early states to modern times. In light of this, the article draws attention to the manifestations and signs of ensuring citizens' right of access to court from the perspective of studying the general historical progress of the judiciary. The analysis allowed the author to identify four main stages in the formation of the principle of access to justice in the world history of state and law: ancient, new, modern, and globalization. At the same time, the author emphasizes the different degrees of development and characteristic features of specific historical stages of the evolution of access to court and justice. It is established that already at the stage of formation and development of the ancient type of state and law (both Eastern and Western typologies), the formation of territoriality as one of the key components of the principle of access to justice began. Initially, judicial functions within the competence of the bodies and officials of the ancient states were combined with administrative and executive functions. The period of modern times is associated with the formulation of the political and legal idea of the separation of powers with the identification of an independent judiciary and the concept of due process, which is based on the modern notion of the ideal model of the organization and functioning of the judiciary in a democratic society. The rapid development and evolution of access to justice occurred in the modern stage, including the Florentine project of M. Cappelletti's "access to justice movement," which included a set of measures, aimed at ensuring real access to justice. The article concludes that the modern concept of access to court and justice involves its comprehension through empirical and pluralistic (multifaceted) approaches, taking into account not only obstacles and barriers to access to court and justice but also analytical data on the real state of affairs in the field of justice, considering various aspects of access to justice in the modern world

Keywords: access to court, justice, right to appeal to court, judicial decision, judicial proceedings

How to cite:

Balatska, O. (2024). The formation and development of concepts of access to court: a historical and legal context. ScienceRise: Juridical Science, 3 (29), 4–12. <http://doi.org/10.15587/2523-4153.2024.310273>

© The Author(s) 2024

This is an open access article under the Creative Commons CC BY license hydrate

1. Вступ

Питання доступності правосуддя становили інтерес для науки зі стародавніх часів. Адже вже в роботах давньогрецьких філософів зустрічаються окремі розробки питань судоустрою та судочинства як елементів доктрини доступу до правосуддя. Відмінний ступінь розвитку суспільства, права і держави взаємопов'язані з еволюціонуванням судочинства, розвитком правосуддя та доступу до суду, що передбачало в першу та не останню чергу можливості людини звертатися до суду за захистом і поновленням своїх прав. Серед іншого чи не найвагомішим аспектом організації судоустрою та здійснення судочинства є забезпечення права людини на звернення до суду з дотриманням усіх гарантій та прав, що в цілому забезпечувало б право на справедливий судовий розгляд. Питання сутності та змісту доступу до суду і правосуддя, співвідношення з іншими суміжними поняттями були предметом зацікавленості як представників загальної теорії держави і права, так і дослідників окремих галузей права, таких як конституційне право, судоустрій та судочинство, цивільний процес, кримінальний процес, адміністративне судочинство, міжнародне право.

2. Літературний огляд

Серед сучасних українських науковців варто виділити ряд вчених, які досліджували ті чи інші аспекти доступу до правосуддя. Так, Д. Андрусенко розкрив теоретичні та практичні аспекти становлення та розвитку принципу доступності правосуддя протягом різних конкретно-історичних

періодів еволюції держави і права [1]. Грунтовні дослідження конституційних та теоретико-правових питань доступу до правосуддя, історико-правових аспектів становлення та розвитку принципу доступності правосуддя були предметом досліджень таких науковців як В. Бігун [2], М. Булкат [3], В. Бурий [4], В. Городовенко [5], І. Зубачова [6], В. Капустинський [7], І. Коваль [8], В. Костицький [9], В. Крижанівський [10]. Крізь призму організації судової системи, судоустрою та юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві доступ до правосуддя проаналізував І. Марочкін [11]. Також заслуговує на увагу дисертаційне дослідження О. Овчаренко, яка розкрила доступність правосуддя як стан організації судочинства [12]. У правовій літературі увагу було приділено проблемам доступу до правосуддя у адміністративному судочинстві, господарському, кримінальному та цивільному провадженні, міжнародному праві, наприклад, у монографічному дослідженні Н. Сакари проаналізовано особливості доступності правосуддя в цивільних справах [13]. Забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах, сучасні бар'єри та альтернативні способи захисту прав людини стали предметом дослідження О. Козакевич [14]. Значний внесок у теоретичну розробку проблем доступності правосуддя внесли й іноземні, зокрема європейські та північноамериканські науковці, серед яких слід згадати засновників Флорентійського проекту "Доступу до правосуддя", який включив комплекс заходів, спрямованих на забезпечення реального доступу до правосуддя, - Е. Джекоба та Л. Каппеллетті [15, 16].

Однак, попри значну кількість праць загальнотеоретичної та галузевої спрямованості, науково-правової, методичної та довідкової літератури, у наш час в правовій науці відчувається дефіцит сучасних досліджень та комплексних опрацювань окреслених питань.

3. Мета та завдання дослідження

Мета цієї статті полягає у комплексному дослідженні становлення та розвитку судової гілки влади у конкретно-історичні періоди в контексті окреслення принципу доступу до суду та правосуддя, зокрема від етапу становлення ранніх держав до часів сучасності.

Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

1. Визначити, виокремити та дослідити етапи появи та формування наукових уявлень про доступ до суду і правосуддя.
2. Проаналізувати основні чинники, які впливали на формування елементів судочинства та доступності правосуддя, та розкрити характерні особливості конкретно-історичних періодів розвитку концепції доступу до суду і правосуддя.
3. Встановити основні тенденції, динаміку, сучасний стан розвитку, перспективи та виклики доступу до суду і правосуддя в глобальному світовому контексті.

4. Матеріали та методи

Методологічну основу статті становить комплекс філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. Використання методу історико-правового аналізу дало можливість простежити генезис інституту доступу до суду та правосуддя в юридичній теорії, законодавстві, виявити тенденції у цій сфері на різних етапах суспільного розвитку, та на основі цього запропонувати відповідні рекомендації для удосконалення періодизації еволюційного розвитку концепції доступу до правосуддя. Застосування порівняльного методу дозволило порівняти доктринальні концепції щодо формування і значення доступу до правосуддя і суду, його місця загалом у правовій системі, а також щодо його структурних елементів. Для визначення понятійного апарату, що застосовується в дослідженні вжито логіко-семантичний метод. За допомогою методу аналізу розглянуто правові доктрини, теорії та концепції щодо доступу до правосуддя.

5. Результати дослідження та їх обговорення

Етап первинного розвитку доктрини судової влади та окреслення уявлень про суд як важливий суспільний інститут, який має соціальне призначення справедливості було обґрунтовано мислителями доби Античності, зокрема Платоном, Арістотелем, Цицероном та іншими послідовниками. Більшість українських дослідників історико-правових засад формування судоустрою та становлення правосуддя як окремої функції держави вважають, що виокремлення судової влади з переліку інших видів державної влади, а отже, їх функціонального призначення, відбулось у стародавніх державах, зокрема Стародавній Греції і було одним з основних атрибутів влади. [1, с.50; 2, с. 29; 3, с. 37; 4, с. 58] Адже у давньогрецьких полісах була розвинена система демократії, де влада перебувала в руках громадян, а не в одних руках монарха чи аристократичної еліти. З огляду на такий устрій, правосуддя мало бути демократизоване та бути засноване на участі громадян у судовому процесі. Громадські судді обиралися з числа громадян на короткий термін, щоб забезпечити швидко та ефективно правосуддя. Крім того, у давньогрецькому світі існувала досить висока рівність між громадянами, і тому усі мали рівний доступ до судових процедур. Також, відсутність

професійної підготовки у громадських суддів забезпечувала, що вони не залежали від інших гілок влади, тому що вони не були професійними суддями, які підпорядковувались владі. Відомості про розвиток цих елементів судочинства та правосуддя підтверджують твори античних авторів, давньогрецькі законодавчі акти, інші античні документи та археологічні розкопки, де знаходяться рештки судових будівель та інші артефакти, пов'язані з судочинством.

Варто зазначити, що в правовій доктрині відсутній єдиний підхід щодо питання моменту виокремлення судової гілки влади інституційно. Так, багато з вчених переконані, що судова влада в якості інституту правосуддя була одним з найперших атрибутів влади у додержавний період в Стародавньому світі, з огляду на те, що стародавні абсолютні монархи були перш за все суддями, а відправною точкою прояву державного владарювання було саме право на ухвалення судового рішення [1, с. 50]. Однак В. Капустинський вказує на певні фактологічні та методологічні недоліки такої концепції, наголошуючи на тому, що «прибічники більш загального підходу до дослідження історичного розвитку судових органів та їх функцій розглядають їх систему як загальне поняття – інститут правосуддя, що мав різні форми на різних етапах історичного розвитку держав та не відповідав усім ознакам судової влади у сучасному розумінні її концепції.» [7, с. 36–37].

Водночас наявні прихильники іншої точки зору, яка полягає у тому, що практичне розмежування функцій гілок та органів влади відбулося у значно пізніший історичний період. Зокрема, В. Нерсесянц зазначав, що внаслідок відсутності абстракції влади політичної держави у стародавній час про її розподіл слід вести мову лише у період Нового часу, тому, якщо логічно спиратися на цю наукову концепцію, дослідження історичного розвитку судової влади та її функцій, варто обмежити періодом Нового часу. Питання поділу влади було предметом сучасних авторитетних науковців, зокрема В. Костицького, О. Петришина, О. Скрипнюка, Ю. Тодики, Ю. Шемшученка та ін., у наукових працях яких було переосмислено вчення про правову державу та поділ державної влади, та досліджено еволюцію концепції поділу влади, з визначеними особливостями наукових уявлень характерних відповідному етапу від античності до сьогодення. І дійсно, зважаючи на декілька основних чинників становлення та розвитку судової гілки влади у конкретно-історичні періоди, зокрема й на етапі становлення раннях держав, варто зазначити, що принцип доступу до правосуддя слід розглядати з раннього додержавного періоду становлення держав, водночас з визнанням характерних рис кожному історичному етапу його розвитку [9].

По-перше, у державах Стародавнього світу відбувалася фактична реалізація функцій правосуддя навіть за відсутності судової гілки влади в якості специфічної, професійної та автономної від інших елементів системи органів публічної влади. Наприклад, у згаданому давньогрецькому світі правосуддя здійснювалось громадськими суддями, які обиралися на короткий термін з числа громадян і не мали спеціальної професійної підготовки. Тоді як у Римській імперії функцію судді виконували префекти, які були призначені імператором на основі їхнього досвіду та здібностей та не мали спеціальної судової підготовки.

Так, до прикладу, І. Коваль та Д. Візняк зазначають, що у Стародавній Індії на той час вже існували судові органи, які у своїй діяльності керувалися нормами права, зокрема Законами Ману. У VIII Главі цього збірника визначено, що судочинство здійснюється особисто царем. У разі, якщо цар не розглядав справу самостійно, то він призначав вченого брахмана і трьох суддів, які розглядали справи у «високому суді» від його імені. Очевидно, що у більшості випадків розгляд справ здійснювався брахманами, а місце, де вони «сидять», становило собою «суд Брахми» [8, с. 17; 7, с. 40]. Водночас «судочинство здійснювалося на основі системи норм змішаного (релігійного, морального, звичаєвого та правового) змісту». [3, с. 98] Інакше кажучи, «високий суд» у складі вченого брахмана і трьох суддів фактично представляв собою хоча і не автономний від монарха, а навпаки – призначений ним з відповідним делегуванням належних йому повноважень, але спеціальний орган для здійснення функцій правосуддя, існування якого певним чином підвищувало рівень доступності правосуддя, адже цар фізично не був спроможний розглянути особисто всі судові справи, що за відсутності подібної інституції мало б наслідком неможливість розгляду та вирішення великої кількості справ. [8, с. 17]

Така тенденція прослідковувалась і в Стародавньому Єгипті, у якому головою державного апарату та судової влади був фараон, тому судова система також не була незалежною від системи державного управління за типом абсолютної монархії східного типу. Однак так само, як і в Давній Індії, існували специфічні судові органи та посадові особи, підпорядковані безпосередньо абсолютному монарху (фараону) та призначені ним зі спеціальною метою забезпечення реалізації у державі функцій правосуддя. При такій суспільно-правовій моделі організації державного ладу очолював правосуддя фараон, якому підпорядковувався джати – верховний суддя з правом перегляду рішення будь-якого суду. Якщо користуватися сучасною юридичною термінологією, це була спеціально призначена посадова особа, функцією якої був апеляційний перегляд судових рішень. У таких умовах в якості судової інстанції у різні періоди історії Стародавнього Єгипту існував ряд управлінських інституцій з функціями відправлення правосуддя як на центральному, так і на місцевому (регіональному) рівнях. На центральному рівні до таких органів загалом можна віднести наступні установи: Раду десятиох; Палату шести та Колегію тридцяти. До регіональних

судових установ належали наступні: суд ному (на чолі з монархом); суд міста (на чолі з градоначальником); суд храму (виконував рішення жерця-оракула або ради храму); кембет (розглядав справи на місцях переважно у галузі сімейного та спадкового права) [3, с. 37]. Характерною особливістю судочинства в Стародавньому Єгипті було те, що поряд з державними судами судові функції здійснювали храми, водночас суддя будь-якої судової інстанції вважався жерцем богині Істини. Крім того, сімейні та спадкові справи у Стародавньому Єгипті розглядалися на місцевому рівні, що є цілком логічним та відповідає локальному, індивідуалізованому, приватно-правовому характеру таких спорів. Така система судочинства, у свою чергу, значно підвищувала рівень організації фізичної та територіальної доступності правосуддя для населення.

Варто зауважити, що у Стародавньому Вавилоні ще більшою мірою, ніж у Стародавньому Єгипті, мало місце об'єднання судових функцій з релігійно-управлінськими за рахунок делегування деяких повноважень храмовим жерцям. Водночас, як вказує В. Капустинський, «у результаті реформ Хаммурапі судова система Стародавнього Вавилону отримала наступний вигляд: кожна община мала власний общинний суд (колегію) під головуванням общинного старости, що призначався царем. А в усі великі міста додатково призначалися «царські судді», які вирішували справи, що стосувалися людей. Вони служили царю або мали повинності перед ним. Разом із тим на практиці зазначені судові інстанції подекуди об'єднувались: общинний суд міг очолювати «царський суддя» і тоді він одночасно виконував роль царського суду або общинний суд об'єднували з храмовим в одну колегію» [7, с. 38–39]. В цих рисах зазначеної системи судоустрою Стародавнього Вавилону, зокрема наявності місцевих судів та централізованих судових органів, вбачається формування принципу територіальності, що є невід'ємним елементом доступності суду для людей.

Отже, можна дійти висновку, що судові функції у складі компетенції органів та посадових осіб держав Стародавнього світу поєднувалися з управлінськими функціями адміністративно-розпорядчого характеру (цар у Стародавній Індії; фараон, номархи та градоначальники у Стародавньому Єгипті, храмові жерці як посадові особи релігійної влади і так далі). Окрім того, вже на етапі становлення та розвитку стародавнього типу держави і права (як східної, так і західної типології) розпочалося формування територіальності як одного з ключових складових елементів принципу доступності правосуддя. Створення мережі судів на території всієї країни свідчить про те, що доступності правосуддя надавали великого значення в стародавніх країнах. Адже це сприяло забезпеченню справедливості та порядку у суспільстві.

Водночас судочинство Стародавньої Греції дійсно значно відрізнялося від судочинства попередніх держав, адже «у Стародавніх Афінах уже було запроваджено колегіальні судові органи на постійній платній основі, що виконували широкий спектр функцій у державі і суспільстві. Серед них основною функцією залишалось здійснення правосуддя, а серед допоміжних можна виокремити законодавчу та функцію контролю» [7, с. 44], тобто загалом тривала тенденція до поєднання (змішування) судових та управлінських функцій в межах компетенції єдиних, неподільних інститутів публічної влади, але основною функцією судових органів все ж таки вже розглядалось здійснення правосуддя, а не виконавчі повноваження з поточного управління суспільними справами на центральному або на місцевому територіальному рівні.

Становлення та розвиток принципу доступності правосуддя у період Нового часу, зокрема (наприклад, в Англії, Франції, Нідерландах, дещо пізніше – у новостворених США) нерозривно пов'язаний уже з формулюванням політико-правової ідеї поділу влади з виокремленням самостійної судової гілки влади, що стало ключовою передумовою формування конституціоналізму як теорії і практики організації сучасного суспільного ладу [1, с. 51]. На початку цього періоду у багатьох країнах Європи діяли суди, які використовували жорстокі методи карного притягнення. Наприклад, в Англії відомі «кроваві суди», під час яких людей піддавали тортурам та іншим жорстоким покаранням. Проте з часом почали з'являтися інші методи розв'язання спорів та конфліктів. У XVII-XVIII століттях розпочали діяти суди засновані на принципах правової держави, які діяли на засадах законності та незалежності судової влади. Так, у Великій Британії з'явилася система кабінетних судів, яка була орієнтована на розв'язання цивільних та кримінальних справ. У Німеччині та Австрії з'явилися системи судів, які базувалися на законі, а не на волі монарха. У Франції в результаті Великої французької революції було створено незалежну судову владу та систему правосуддя, яка була доступна для всіх громадян, незалежно від їх соціального статусу. Важливим кроком у розвитку правосуддя було прийняття Наполеоном кодексу в 1804 році, який став першим єдиним кодексом в історії Франції та встановив принципи рівності перед законом.

Аналізуючи наукову юридичну літературу і зміст міжнародно-правових актів, можна стверджувати, що ідейною та нормативною засадою концепції належної судової процедури, основою якої є сучасне уявлення про ідеальну модель організації та функціонування судової влади в демократичному суспільстві, є: англійська доктрина «природної справедливості»; американська конституційна належна правова процедура; універсальні й регіональні міждержавні угоди, які закріплюють право особи на справедливе судочинство і належні засоби правового захисту. Щоб краще зрозуміти цю концепцію, необхідно проаналізувати кожен з них [5, с. 48].

1. Англійська доктрина «природної справедливості» від самого виникнення сприймалась англійськими суддями як відповідник природного права. Словосполучення «природне правосуддя» походить від римського «Jus Naturale», що означає принципи природного права, справедливості, рівності та доброго сумління. Ці принципи не походять від якоїсь божественної сили, а є результатом потреби суддівського мислення, а також необхідності розвивати норми чесної гри. Уперше її зміст було викладено у Великій хартії свобод (Magna Charta Libertatum) 1215 р. – конституційному договорі, який король Англії Іоанн Безземельний уклав з привілейованими баронами та представниками церкви. У цьому документі вперше в історії людства закріплювалися конституційні права та свободи, а також їх юридичні гарантії. Наприклад, у ст. 39 цієї Хартії зазначалося: «Жодна вільна людина не буде заарештована й кинута у в'язницю, вигнана або страчена, не буде засуджена інакше як законним судом рівних йому й на підставі права країни» [5, с. 49].

Метою перших хартій вільних міст Італії та інших європейських країн також здебільшого був захист від королівського свавілля, зокрема від незаконного ув'язнення на невизначений строк. Хабеас Корпус Акт, ухвалений у Великій Британії 1679 р. став класичним прикладом юридичного закріплення результатів перемоги в боротьбі з королівським свавіллям. У цьому документі містились положення про те, що особи, які затримуються за вчинення злочину (за винятком тяжких злочинів або державної зради), мають право на апеляцію або скаргу до лорда-канцлера, лорда-хранителя печатки Англії, суддів його величності й головних баронів суду скарбніці стосовно перевірки законності підстав затримання та ув'язнення. Вказані посадові особи могли видавати наказ – хабеас корпус – чиновникам, які утримували під вартою заарештованих, допровадити їх протягом 3-х днів після пред'явлення цього наказу для перевірки обґрунтованості затримання й тримання під вартою. Такий судовий контроль вводився, насамперед, для запобігання незаконним і необґрунтованим арештам, спричинених свавіллям адміністрації, а також для того, щоб «піддані короля не були тривалий час затримані у в'язниці в таких випадках, коли за законом вони можуть бути взяті на поруки».

С. Шевчук слушно зазначає, що англійська доктрина «природної справедливості» включає такі елементи: право бути заслуханим у судовому процесі; вимогу форм (гласність і змагальність у судовому процесі); конституційні гарантії судового захисту будь-якого порушеного права особи та гарантію права на судові оскарження дій адміністративних органів, причому позбавлення особи її життєво важливих властивостей можливе тільки на підставі судового рішення [5, с. 50]. Зазначена концепція стала важливим орієнтиром в історичному розвитку прав і свобод людини і стала основою для розвитку сучасних міжнародних стандартів належного судочинства.

2. Винятково важливого змісту набула американська концепція належної правової процедури, що закріплена у 5-й та 14-й поправках до Конституції США 1787 р., які передбачають наступне: «Ніхто не повинен притягуватися до відповідальності за кримінально караний злочин, інакше як за поданням або обвинувальним висновком Великого журі, за винятком справ, що порушуються в сухопутних або військово-морських силах або в народному ополченні, призваному на дійсну службу під час війни або небезпеки, що загрожує суспільству; ніхто не повинен двічі зазнавати загрози порушення його тілесної недоторканості або позбавлення життя за один і той самий злочин; жодна особа не повинна бути примушена бути свідком проти самого себе в будь-якій кримінальній справі; жодна особа не може бути позбавлена життя, свободи або власності без належної правової процедури; приватна власність не повинна вилучатися для громадського користування без справедливого відшкодування; жоден штат не може позбавити будь-яку особу життя, свободи або власності без належної правової процедури або відмовити будь-якій особі в рівному захисті законів у межах своєї юрисдикції» [5, с. 50].

Згодом суди штатів і Верховний суд США розвинули концепцію належної правової процедури, включивши до неї такі елементи: спір між сторонами має розглядатися лише тим судом, який має на це юрисдикцію; правило належного слухання і сповіщення: відповідач повинен бути належним чином повідомлений про порушену проти нього справу і заслуханий у відповідний час і певним способом залежно від характеру справи. Повідомлення має бути вчасним, тобто таким, що дає можливість відповідачеві підготуватися до розгляду його справи й надати необхідні докази [5, с. 50–51]; відкрите судове слухання; незалежність неупередженість суду; право скористатися послугами адвоката; право заперечувати або проводити перехресне опитування свідків, якщо достовірність їх свідчень викликає сумнів; право на винесення рішення, що ґрунтується виключно на встановлених у процесі слухання справи доказах; право на отримання повного протоколу слухання, включаючи протоколи виступів свідків і показань, поданих до слухання. [5, с. 49].

Судова практика у кримінальному процесі доповнила конституційні приписи належної правової процедури такими елементами: гарантією від необґрунтованих обшуків, арештів, вилучень і від використання у процесі судового розгляду доказів, отриманих незаконним шляхом; правилом про тягар доведення, в силу якого обвинувачений не повинен доводити свою невинність, оскільки цей обов'язок цілком покладається на обвинувача; правом на швидкий і справедливий суд; правом знати зміст і підстави обвинувачення, мати очну ставку зі свідками обвинувачення й користуватися послугами захисника; забороною жорстоких і незвичних покарань; правом на рівний для всіх

захист закону; правом на повноцінним розгляд справи за участю присяжних; заборонаю повторно-го притягнення до кримінальної відповідальності за те саме діяння.

У своїх працях С. Шевчук вказує, що Конституція США розширила конституційну сферу дії концепції належної правової процедури, під якою розуміють не тільки конституційні гарантії процесуальних прав фізичної особи при позбавленні життя (смертна кара) і свободи (попереднє ув'язнення й ув'язнення як міра кримінального покарання), а також процесуальні права юридичних і фізичних осіб при позбавленні їх власності, під якою розуміють не тільки нерухоме майно, рухомі речі, а й штраф, що накладається державними органами за порушення законів, звільнення з державних підприємств та установ, скасування державної допомоги певним категоріям населення, субсидій, талонів на їжу (food stamps) тощо [5, с. 51].

Зазначені вище положення американського права формують процесуальний аспект належної правової процедури. Другим важливим елементом досліджуваної концепції є матеріальний, який складається із сукупності певних конституційних вимог до нормативно-правових актів, що регулюють поведінку людини. Однак вони не можуть бути свавільними, нерозумними, несправедливими, необґрунтованими чи залежати від примх законодавців, а обрані засоби мають органічно й раціонально співвідноситися з бажаним результатом, що досягається прийняттям державного рішення. Такі конституційні вимоги надають особі гарантії та захист від свавільних дій з боку держави, що не здійснюються на підставі нормативно-правового акта. Компонентами матеріальної належної правової процедури є принципи верховенства права і пропорційності засобів захисту конституційних прав і свобод, що становить основу перевірки дій держави (правових актів) на предмет їх відповідності конституції, якщо вони порушують, скасовують або обмежують певні права [5, с. 52].

3. Універсальні й регіональні міждержавні угоди, які закріплюють право особи на справедливе судочинство і належні засоби правового захисту. Загальна декларація прав людини 1948 року стала першим універсальним міжнародним актом, який закріпив стандарт належного судочинства. У статті 8 вона вказує, що кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Згодом відповідні гарантії справедливого правосуддя були розвинені у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р., згідно з якою кожен має право при розгляді пред'явленого йому кримінального обвинувачення або при визначенні його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий публічний розгляд справи компетентним, незалежним безстороннім судом, створеним на підставі закону. Для забезпечення реалізації права на судовий захист Пакт передбачає низку гарантій: (а) рівність усіх перед судами і трибуналами (п. 1 ст. 14); (б) обов'язок кожної держави-учасниці забезпечити будь-якій особі, права і свободи якої порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть якщо порушення було допущено особами, які діяли в офіційному статусі (п. 3а ст. 2); (в) обов'язок кожної особи-учасниці забезпечити застосування компетентними органами влади відповідних засобів правового захисту (п. 3с ст. 2); (г) право особи на виправлення судових помилок (п. 6 ст. 14) [17].

Як зазначає О. Козакевич забезпечення права на доступ до правосуддя у загальній концепції прав людини тривалий час було пов'язане зі зверненням до суду та розвитком сучасної концепції прав людини. Ідея суду полягала в тому, що цей орган виступає універсальним арбітром у відносинах між людьми та державою, і відповідною протизагою сваволі, незаконності та безкарності. Наприклад, Ш. Л. Монтеск'є у своєму трактаті «Про дух законів» писав: «...саме суд являє собою точку безпосереднього зіткнення державної влади, закону та індивіда та слугує найкращим запобіжником беззаконних дій державної влади, найімовірнішим захисником громадянина від сваволі». Г. Гроцій у своєму трактаті «Про право війни і миру» розцінював забезпечення повної можливості звернення до правосуддя як основний інструмент боротьби з «самоуправством»: «...незважаючи на те, що державні суди встановлені не природою, а людською волею, вони є незрівнянно досконалішими, ніж творіння природи, і більш придатними для спокою людей; тому й звернення до них ні для кого не є таким важливим, як для окремих людей...» [14, с. 20].

Вже у XVIII – XIX століттях ідеї права на доступ до правосуддя були пов'язані з формуванням стандартів забезпечення та заборонаю відмови у здійсненні правосуддя. Так, І. Борхард виокремив три стадії судового розгляду, на яких особа не має можливості здійснити доступ до суду:

- а) до розгляду справи (перешкоди для звернення до суду);
- б) під час розгляду справи (надмірно тривалий судовий розгляд; порушення процесуальних норм);
- в) після розгляду справи (наявність перешкод при подачі апеляції; невиконання судового рішення). Опрацьовані в класичному праві стандарти заборони відмови у доступі до правосуддя на сучасному етапі стали основою міжнародних стандартів захисту прав людини.

Підготовчі матеріали до Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод містять основні положення, розроблені міжнародною практикою щодо принципу заборони відмови у доступі до правосуддя [14, с. 21].

З кінця XIX століття у західній юридичній літературі концепція права на доступ до правосуддя досліджувалася з точки зору проблем забезпечення доступу до механізмів захисту прав для незахищених верств населення, включаючи осіб, які не мали достатньо коштів для звернення до суду. Основою теорій, покликаних забезпечити доступ всіх верств населення до правосуддя, став принцип рівності перед судом [14, с. 21].

У радянській правовій літературі доступ до правосуддя розглядався в рамках процесуально-го права як принцип, що являв собою забезпечену державою можливість будь-якої особи звернутися в порядку, встановленому законодавством, до суду за захистом прав та інтересів та їх відстоюванням у судовому процесі. Істотним у забезпеченні зазначеного принципу було питання про судові витрати і юридичну допомогу [14, с. 21].

У другій половині двадцятого століття спостерігалось значне розширення та розвиток моделей правової допомоги, особливо в великих індустріалізованих демократіях західного світу, які після Другої світової війни впровадили конституційні реформи та прийняли соціальну державу. У 1970-х роках по всьому континенту, з однієї нації в іншу, сталися практичні та інтелектуальні зміни у способах надання юридичної допомоги бідним та нужденним. І приблизно в той же час стало зрозуміло, що середні класи і форми нетрадиційного правового спору також часто позбавлені доступу до правової системи. У 1975 році Мауро Каппелетті, Джеймс Горлі і Ерл Джонсон-молодший опублікували важливе дослідження, яке намагалось документувати та пояснити те, що стало всесвітньо поширеним явищем: прискорений рух, спрямований на те, щоб зробити правову систему доступною для всіх громадян, незалежно від їхнього матеріального становища. Їхнє співробітництво призвело до публікації «Towards Equal Justice: A Comparative Study of Legal Aid in Modern Societies» (1975), яка тепер вважається важливою віхою в історії порівняльних досліджень правової допомоги. Орієнтуючись на розвиток нових моделей правової допомоги та на зростаючу динаміку теми доступу до правосуддя, Мауро Каппелетті з колегами розпочали найзначніше дослідження доступу до правосуддя на сьогоднішній день. Проект «Доступ до правосуддя у Флоренції» (Florence Access-to-Justice-Project) об'єднав велику мультидисциплінарну команду юристів, соціологів, антропологів, економістів і управлінців з близько тридцяти країн. Остаточний результат цього пілотного порівняльного дослідження був узагальнений у п'яти томах під назвою «Доступ до правосуддя» (1978–1981) [16].

Флорентійський проект у правовій доктрині йменують як «рух за доступ до правосуддя», який включив комплекс заходів, спрямованих на забезпечення реального доступу до правосуддя. З огляду на їх спрямованість, стрімкий розвиток та еволюцію доступу до правосуддя М. Каппелетті усі заходи згрупував у наступні «хвилі». Перша хвиля – це усунення соціальних перешкод та поява права на безоплатну юридичну допомогу; друга хвиля – реформування інститутів захисту прав різних груп осіб та закріплення в національному законодавстві права на колективні позови і позови на захист публічного інтересу; третя хвиля – забезпечення доступу не тільки до судових, але й до альтернативних механізмів вирішення спорів, а також спрощення судової системи [15, 18–21].

Один учасник цього руху І. Джекоб стверджував, що «потреба в доступі до правосуддя є подвійною: по-перше, ми повинні гарантувати, що права громадян визнаються й ефективно реалізуються, бо інакше вони не будуть реальними, а лише ілюзорними; і по-друге, ми повинні бути здатними вирішувати правові суперечки, конфлікти і скарги, які неминуче виникають у суспільстві, спокійним шляхом за допомогою правосуддя, щоб сприяти гармонії та миру в суспільстві...» [12, с. 419]. Доступ до суду та правосуддя стали центральними елементами у забезпеченні соціальної функції держави, як наголошує Н. Ю. Сакара, доступ до правосуддя неможливо легко визначити, проте за словами зазначених вище основоположників руху «Доступ до правосуддя», існує дві основні цілі правової системи як такої. За її допомогою люди можуть відстояти свої власні права та вирішити суперечки під загальним заступництвом держави. По-перше, система має бути однаково доступною для всіх і, по-друге, це повинно вести до результатів, які є індивідуально і соціально справедливими» [13, с. 9].

В XXI столітті доступ до правосуддя є тривожним викликом, який визнаний на глобальному рівні протягом кількох десятиліть. Сьогодні ми спостерігаємо зростаючу обізнаність щодо явища «розриву в доступі до правосуддя» і його впливу на економічний та соціальний сталий розвиток. Таким чином, Організація Об'єднаних Націй (ООН) включила забезпечення доступу до правосуддя для всіх у число своїх сімнадцяти цілей сталого розвитку до досягнення у межах Програми сталого розвитку до 2030 року. Сьогодні доступ правосуддя варто розглядати крізь призму емпіричного і плюралістичного (багатогранного) підходів, досліджувати сучасні тенденції і підходи до доступу до правосуддя. Нові підходи до осмислення стану доступу до правосуддя передбачають збір і аналіз даних про реальний стан справ у сфері правосуддя, а також враховувати різні аспекти доступу до правосуддя в сучасному світі.

Отже, у світовій історії держави і права існують такі основні етапи становлення принципу доступу до суду та доступності правосуддя:

1) стародавній етап (до XVII ст.), протягом якого відносна доступність населення до правосуддя в умовах відсутності автономної судової гілки влади забезпечувалася поєднанням управлін-

ських та судових функцій центральними та місцевими загальними органами і посадовими особами публічного управління, включаючи абсолютного монарха (фараона, царя і тощо);

2) новий етап (XVII ст. – 60-ті рр. XX ст.), протягом якого судова влада поступово виокремилася з-поміж інших елементів системи публічного управління в якості самостійної, професійно забезпеченої гілки влади;

3) новітній етап (з 60-х рр. XX ст. – кін. XX ст.), який характеризується доктринальним розробленням концепції доступності правосуддя, що згодом набула статусу міжнародно-правового стандарту та принципу національного судочинства правових держав у якості необхідного складового елементу права на справедливий суд;

4) глобалізаційний (XXI століття), сучасний нинішній етап розвитку доступу до суду і правосуддя, який передбачає збір і аналіз даних про реальний стан справ у сфері правосуддя, а також врахування різних аспектів доступу до правосуддя в сучасному світі для впливу на досягнення базових показників доступу до суду.

Завданнями цього дослідження не було провести детальний огляд та глибокий аналіз усіх теорій та концепцій у теорії та історії права щодо формування судової влади, оскільки у статті присвячено увагу етапам появи та формування наукових уявлень про доступ до суду і правосуддя. Питання сучасного глобалізаційного розвитку, змін і тенденцій концепції доступу до суду і правосуддя може бути предметом подальших поглиблених наукових та емпіричних досліджень з метою визначення шляхів трансформації доступу до правосуддя.

6. Висновки

1. Проведений аналіз дослідження загальноісторичного поступу інституту судочинства надав можливість виокремити чотири основні етапи становлення принципу доступності правосуддя у світовій історії держави і права: стародавній, новий, новітній, глобалізаційний.

2. Для кожного конкретно-історичного етапу еволюції доступу до суду і правосуддя притаманний різний ступінь розвитку та характерні риси. На етапі становлення та розвитку стародавнього типу держави і права судові функції поєднувалися з управлінськими функціями адміністративно-розпорядчого характеру. Період нового часу пов'язаний з формулюванням політико-правової ідеї поділу влади з виокремленням самостійної судової гілки влади та концепції належної судової процедури. На новітньому етапі відбувся стрімкий розвиток та еволюція доступу до правосуддя у формі Флорентійського проекту М. Каппеллетті «рух за доступ до правосуддя».

3. Сучасна концепція доступу до суду і правосуддя передбачає його досягнення крізь призму емпіричного і плюралістичного (багатогранного) підходів, з урахуванням не лише перешкод і бар'єрів у доступі до суду і правосуддя, а також аналітичних даних про реальний стан справ у сфері правосуддя, з урахуванням різних аспектів доступу до правосуддя в сучасному світі.

Конфлікт інтересів

Автор декларує, що не має конфлікту інтересів стосовно даного дослідження, в тому числі фінансового, особистісного характеру, авторства чи іншого характеру, що міг би вплинути на дослідження та його результати, представлені в даній статті.

Фінансування

Дослідження проводилося без фінансової підтримки.

Доступність даних

Рукопис не має пов'язаних даних.

Використання засобів штучного інтелекту

Автор підтверджує, що не використовував технології штучного інтелекту при створенні представленої роботи.

Література

1. Андрусенко, Д. В. (2021). Історико-правові аспекти становлення та розвитку принципу доступності правосуддя. Нове українське право, 6, 48–53. <https://doi.org/10.51989/nul.2021.6.7>
2. Бігун, В. С. (2011). Філософія правосуддя: ідея та здійснення. Київ, 330.
3. Булкат, М. С. (2019). Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт [Дис. докт. юрид. наук].

4. Бурий, В. О. (2018). Право на доступ до правосуддя як одна з передумов забезпечення інших прав і свобод людини. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки, 1, 25–28. <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2018.25-28>
5. Городовенко, В. В. (2012). Принципи судової влади. Харків, 447.
6. Зубачова, І. (2009). Історія становлення судової влади та її роль у системі поділу державної влади. Юридична Україна, 9, 4–9.
7. Капустинський, В. А. (2013). Особливості функціонального призначення судових органів у давніх державах. Вісник Вищої ради юстиції, 2, 36–46.
8. Коваль, І. М., Візник, Д. А. (2020). Витоки і генеза формування судової системи Індії. Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 17–19.
9. Козакевич, О. М. (2021). Забезпечення доступу до правосуддя в транзитивних умовах [Дис. ... д-ра філософії; Національний університет «Одеська юридична академія»].
10. Костицький, В. В. (2023). Поділ влади у контексті теолого-соціологічного праворозуміння (нариси правової теорії). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 192.
11. Крижанівський, В. (2010). Генезис незалежної судової влади. Юриспруденція: теорія і практика, 83, 37–41.
12. Марочкін, І. Є., Сибільова, Н. В., Зозулинський, О. Б. (2013). Організація судових та правоохоронних органів. Харків: Право, 528.
13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1973). Прийнятий 16 грудня 1996 р. Генеральною Асамблеєю ООН (ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР №2148-VIII від 19 жовтня 1973 р.). Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text Last accessed: 01.08.2024
14. Овчаренко, О. М. (2008). Доступність правосуддя та гарантії його реалізації. Харків: Право, 304.
15. Притика, Д. М., Кондратова, І. Д. (2011). Правові засади становлення судової влади в Україні. Вісник господарського судочинства, 3, 57–72.
16. Сакара, Н. Ю. (2010). Проблема доступності правосуддя у цивільних справах. Харків: Право, 256.
17. Шемшученко, Ю. С. (2016). Судова реформа в Україні у світлі європейського досвіду: конституційний аспект. Часопис цивільного і кримінального судочинства, 6 (33), 47–59.
18. Cappelletti, M., Garth, B. (1979). Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report. Access to Justice. Milan, 1, 5–124.
19. Cardozo, B. N.; Freeman, M. (Ed.) (1979). Nature of the Judicial Process. In: Lloyd's Introduction to Jurisprudence. London: Stevens&Sons, 1002.
20. Garth, B. G., Mauro, C. (1978). Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. Maurer Faculty, 1142. Available at: <https://www.repository.law.indiana.edu/facpub/1142>
21. Jacob, H. (1979). Access to Justice In England. Access to Justice, 1, 415–478.

Received date 06.08.2024

Accepted date 17.09.2024

Published date 30.09.2024

Балацька Ольга Романівна, кандидатка юридичних наук, доцентка, директорка, Навчально-науковий інститут права ім. І. Малиновського, Національний університет “Острозька академія”, вул. Семінарська, 2, м. Острог, Україна, 35800

E-mail: olha.balatska@oa.edu.ua